

**ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

Ісламов Ігор Олегович

УДК 343.228

НЕОБХІДНА ОБОРОНА: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

АВТОРЕФЕРАТ

роботи на здобуття освітнього ступеня «Магістр»
спеціальність 081 «Право»
освітня програма «Право»

Науковий керівник: к.ю.н., доцент
Тунтула О. С.

Рецензент: к.ю.н., доцент Коваль А. А.

Миколаїв – 2020

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституція України передбачає, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю і їх захист є головним обов'язком держави, а також надає право людині самостійно їх захищати.

Рівень злочинності в Україні залишається на високому рівні, а найбільшого поширення набувають насильницькі злочини. Саме тому звичайним громадянам доводиться дедалі частіше самостійно захищати власні права та інтереси через бездіяльність деяких працівників правоохоронних органів. Завдяки поширеності порушень прав, свобод й інтересів у суспільстві панує думка про незахищеність цих благ. Через це до правоохоронних органів ставляться здебільшого негативно, хоча вони докладають зусиль для захисту громадян.

Крім того, держава повинна бути зацікавлена, щоб кожний мав максимум законних можливостей захищатися. Важливе місце у системі кримінально-правових заходів протидії злочинності посідає інститут необхідної оборони.

Система норм про необхідну оборону є досить вузькою, а переважного значення надано оціночному критерію, тобто право визначення пропорційності захисту і посягання віддано на розсуд суду. Аналіз практики показує, що питання реалізації необхідної оборони не є достатньо дослідженим. Визначення правомірності необхідної оборони викликає великі труднощі не тільки у деяких фахівців та слідчих, а й призводить до численних судових помилок і необґрунтованого засудження осіб. Наслідком цього є стримання практичної реалізації права на необхідну оборону через страх перед кримінальною відповідальністю за перевищення її меж.

Правильне розуміння правомірності необхідної оборони та застосування його положень на практиці має велике значення для слідчих і суддів у боротьбі зі злочинністю. Але тільки в результаті спільних зусиль правоохоронних органів та громадян можуть бути досягнуті успіхи у вирішенні цього важливого завдання. Закріплене в законі право на необхідну оборону від суспільно небезпечних

посягань дає можливість людям активно брати участь у боротьбі зі злочинними елементами.

У роботі проаналізовані положення Кримінального кодексу України і кримінального законодавства зарубіжних країн в частині норм, які регламентують інститут необхідної оборони, дослідження наукових праць та висновків судової практики. Удосконалення нових запропонованих норм на їх основі сприятиме реалізації права на необхідну оборону та підвищенню рівня суспільної безпеки.

Зазначені обставини зумовили актуальність обраної теми та визначили необхідність її детального дослідження.

Ступінь дослідженості теми. В законодавстві недостатньо чітко висвітлені положення про необхідну оборону, тому варто розкрити дискусійні питання цього інституту завдяки дослідженню іноземного законодавства та наукових праць М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. Я. Тація, Д. М. Мошенця, І. С. Тишкевича, Л. В. Гусар, Б. М. Орловського та інших.

Мета і завдання. Метою магістерської роботи є аналіз положень інституту необхідної оборони в українському та зарубіжному законодавстві й формулювання відповідних рекомендацій з метою удосконалення закону про кримінальну відповідальність, розробка теоретичних засад кримінально-правового регулювання, пов'язаних з необхідною обороною.

Для досягнення сформульованої мети магістерської роботи були поставлені наступні завдання:

- визначити зміст інституту необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння;
- встановити умови правомірності необхідної оборони;
- з'ясувати відмінності необхідної оборони від уявної оборони та крайньої необхідності;
- висвітлити ознаки перевищення меж необхідної оборони;
- дослідити проблемні питання щодо кваліфікації дій, вчинених при ексцесі необхідної оборони;

- проаналізувати правове регулювання інституту необхідної оборони в зарубіжних країнах;
- сформулювати пропозиції щодо змін до норм кримінального права України стосовно необхідної оборони.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із застосуванням інституту необхідної оборони; інститут необхідної оборони.

Предметом дослідження є кримінально-правові аспекти необхідної оборони.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові (аналіз, синтез, конкретизування, аналогія тощо) та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, для вирішення поставлених завдань використовувались такі наукові методи: комплексний і логічний (систематизація і всебічність матеріалу; послідовність його викладення та узгодженість, вироблення висновків, які випливають із викладеного матеріалу), догматичний (встановлення змісту інституту необхідної оборони), системно-структурний та формально-логічний (аналіз існуючих норм про необхідну оборону), системно-функціональний (використовувався при дослідженні реалізації норм про необхідну оборону в Україні, а також їх змісту й недоліків), діалектичний (виявлення недоліків та критика функціонування інституту необхідної оборони у існуючому вигляді, винесення пропозицій по вдосконаленню законодавства), статистичний (кількість злочинів, пов'язаних з перевищенням меж необхідної оборони, тенденції злочинності), порівняльно-правовий (було застосовано для порівняльного аналізу положень українського законодавства та законодавства інших держав для уможливлення визначення напрямів удосконалення кримінально-правового регулювання інституту необхідної оборони з урахуванням зарубіжного досвіду; виокремлення ознак для відмежування необхідної оборони від уявної оборони та крайньої необхідності).

Апробація результатів магістерської роботи. Деякі положення дипломної роботи доповідались і обговорювались на всеукраїнській науково-практичній

конференції «Юридичні могилянські читання» (19 квітня 2019 р., м. Миколаїв) та «Могилянські читання» (14 листопада 2019 р., м. Миколаїв): наукові тези «Інститут необхідної оборони за законодавством України та США: порівняльно-правовий аналіз» та «Проблемні питання щодо кваліфікації дій, вчинених у стані необхідної оборони»; а також досліджені у фаховій статті «Інноваційне розуміння сутності необхідної оборони та переліку інших загально правових обставин, що виключають антисоціальність діяння».

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, переліку умовних позначень, трьох розділів, що включають 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг – 97 сторінок, обсяг основного тексту – 90 сторінок, список використаних джерел викладений на 7 сторінках (70 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми магістерської роботи, ступінь наукової розробки проблеми дослідження; визначені основна мета і конкретні завдання роботи, її об'єкт і предмет, методологічні, теоретичні та емпіричні основи.

Розділ 1 «Кримінально-правова природа інституту необхідної оборони» присвячено аналізу необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння, дослідженню умов правомірності необхідної оборони, відмежуванню необхідної оборони від аналогічних обставин, що виключають злочинність діяння (від уявної оборони та крайньої необхідності). Розділ складається з трьох підрозділів.

Розкрито право на захист як одного з основоположних прав людини. Встановлено, поведінка у стані необхідній обороні полягає в можливості заподіяння шкоди нападникові. Такі дії, хоча і мають ознаки суспільно небезпечних та протиправних дій, але визнаються правомірними при дотриманні низки умов і виключають злочинність діяння. Автором визначено

зміст інституту необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння (досліджені поняття необхідної оборони, об'єкти посягання при необхідній обороні, підстави виникнення необхідної оборони). Зроблено історичний екскурс у розвиток інституту необхідної оборони. Розглянута роль спеціальних суб'єктів при необхідній обороні. Проаналізована статистика винесених вироків, яка свідчить про щорічне зростання випадків застосування необхідної оборони.

Дисертант виокремив умови правомірності необхідної оборони, а саме: умови, які характеризують суспільно небезпечне посягання, та умови правомірності, які пов'язані із захистом. Визначено, що стан необхідної оборони виникає не тільки при суспільно небезпечному посяганні, а й при реальній загрозі заподіяння шкоди. Автором зроблено висновок про законність технічних пристроїв для запобігання посягання за певних умов.

Надано детальну характеристику обставин, що виключають злочинність діяння, зокрема, уявної оборони та крайньої необхідності. Ретельний аналіз законодавства та дослідження наукових праць дав змогу сформулювати відмінності між необхідною обороною та уявною обороною (різне сприйняття наявного посягання, відсутність відшкодування матеріальної чи моральної шкоди при необхідній обороні), крайньою необхідністю (відмінні джерела небезпеки та зміст захисних дій, при крайній необхідності шкода підлягає відшкодуванню, а її завдання є єдиним способом уникнення небезпеки і здійснюється щодо законних інтересів третіх осіб).

Розділ 2 «Перевищення меж необхідної оборони за кримінальним законодавством України» присвячений висвітленню ознак перевищення меж необхідної оборони та дослідженню проблемних питань щодо кваліфікації дій, вчинених при ексцесі необхідної оборони. Розділ складається з двох підрозділів.

Магістрантом дано визначення меж необхідної оборони. Розглянуто види меж необхідної оборони (часові межі та межі заподіяння шкоди). Визначено, що перевищення меж необхідної оборони полягає у заподіянні тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), яка явно не відповідає небезпечності посягання. Виділено два види ексцесу необхідної оборони: перевищення меж допустимої та

достатньої шкоди. Сформульовано висновок про застосування на практиці оціночного критерію судами при врахуванні тяжкості шкоди у справах про перевищення меж необхідної оборони, що, на нашу думку, є помилковим. Аналіз судової практики та наукових праць дозволив окреслити ознаки перевищення меж необхідної оборони (перебування у стані необхідної оборони, реальність посягання, нанесення тяжкої шкоди, умисність дій). Висвітлені винятки, при яких дозволено наносити тяжку шкоду нападникові.

Відсутність чіткого законодавчого визначення меж необхідної оборони і ознак їх перевищення зумовили на практиці труднощі стосовно кваліфікації діянь, пов'язаних з необхідною обороною. У зв'язку з цим була обумовлена необхідність дослідження судової практики і були зроблені наступні висновки: не є необхідною обороною захист від затримання правоохоронцями; якщо переважним було нанесення шкоди, а не захист, такі дії не становлять необхідної оборони тощо. Розглянуто питання конкуренції норм при необхідній обороні.

Розділ 3 «Удосконалення українського законодавства в питаннях регламентації права на необхідну оборону» присвячений аналізу правового регулювання інституту необхідної оборони в зарубіжних країнах та формулюванню пропозицій щодо змін до норм кримінального права України стосовно необхідної оборони. Розділ складається з двох підрозділів.

Проведений аналіз кримінального законодавства таких зарубіжних країн як ФРН, Франція, Великобританія, США тощо. Дослідження положень дозволило зробити висновок, що спільним для цих країн є: детальна регламентація інституту необхідної оборони загалом та меж застосування сили; умови правомірності (пропорційність, придатність, необхідність); невизнання злочину при ексцесі необхідної оборони внаслідок страху чи хвилювання; застосування судами оціночного критерію при врахуванні обставин справи у більшості країн; приділяється чимала увага захисту власності тощо.

Вищевикладений матеріал дав змогу сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства. Варто скасувати такий об'єкт захисту як інтереси держави, детально регламентувати питання захисту власності при необхідній

обороні, надати право на захист не тільки від суспільно небезпечного посягання, але й при його загрозі, розширити коло прав особи на застосування зброї чи нанесення тяжкої шкоди (при згвалтуванні чи викраденні людини), додати норму про необхідність і достатність шкоди, її співмірності тощо.

ВИСНОВКИ

У **висновках** роботи викладено підсумки здійсненого дослідження, наведено теоретичні узагальнення і вирішення нової наукової задачі щодо характеристики інституту необхідної оборони, а також сформульовано пропозиції для удосконалення чинного кримінального законодавства України.

До найбільш важливих висновків цього дослідження належать:

1. Встановлено, що право на необхідну оборону є абсолютним і природнім правом людини. Це право виникає за наявності підстави: вчинення суспільно небезпечного посягання, що зумовлює необхідність у його відверненні чи припиненні шляхом нанесення шкоди. Інститут необхідної оборони спрямований на захист особистих та чужих правоохоронюваних інтересів. Необхідна оборона є обставиною, що виключає злочинність діяння. Суть необхідної оборони полягає у правомірному заподіянні шкоди особі, яка здійснює суспільно небезпечне посягання. Досліджена статистика дає змогу визначити, що необхідна оборона, дійсно, є актуальною темою, оскільки кількість випадків її застосування щорічно збільшується, а існуючі норми потребують вдосконалення.

2. Визначено, що для заподіяння правомірної шкоди нападникові повинні бути дотримані певні умови. У кримінальному праві України такими умовами є умови правомірності необхідної оборони, які більшість вчених поділяють на: умови правомірності необхідної оборони, які характеризують посягання (посягання повинно бути суспільно небезпечним, наявним та дійсним, реальним) та умови, які характеризують захист (захист здійснюється стосовно правоохоронюваних інтересів шляхом заподіяння шкоди посягаючому, він повинен відповідати характеру та ступеню суспільної небезпечності посягання).

Стан необхідної оборони виникає не тільки в момент суспільно небезпечного посягання, а й за умов наявності реальної загрози заподіяння шкоди. При цьому враховується поведінка нападника, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер дій.

3. Зроблено висновок про відмінність між необхідною обороною та уявною обороною, що полягає у: різному сприйнятті наявного посягання, відсутності відшкодування матеріальної чи моральної шкоди при необхідній обороні. Відмінними ознаками необхідної оборони від крайньої необхідності є: підстави виникнення та джерело небезпеки, ознаки потерпілого, розмір спричиненої шкоди, особливостями відповідальності.

4. Визначено, що перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Обставини, за якими особу не притягують до кримінальної відповідальності при ексцесі необхідної оборони є: сильне душевне хвилювання; застосування зброї чи інших засобів для захисту від озброєного нападника чи групи осіб, або для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення. Висвітлено, що ознаками перевищення меж необхідної оборони є: наявність стану необхідної оборони; заподіяння тяжкої шкоди; заподіяння надмірної шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту; вина у формі умислу.

5. Доведено, що при вирішенні питання про наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони суди повинні враховувати відповідність засобів захисту і нападу, характер небезпеки, що загрожувала тому, хто захищається, його сили і можливості по відверненню посягання, інші обставини, які могли вплинути на реальне співвідношення сил нападника і особи, яка захищається (місце і час нападу, його раптовість, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані тощо). На практиці під час встановлення факту ексцесу необхідної оборони частіше за все використовується оціночний характер визначення відповідності завданої шкоди. При розгляді справ даної категорії необхідно з'ясувати, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість

ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання.

6. Проаналізовано зарубіжне законодавство про інститут необхідної оборони. Це дало змогу зробити висновок, що іноземне законодавство більш зрозуміло для громадян окреслило інститут необхідної оборони, порівняно з українським. У КК ФРН йдеться мова про те, що, якщо особа перевищує межі необхідної оборони через збентеження, страх чи переляк, вона не підлягає покаранню. Перевищення меж необхідної оборони за кримінальним правом ФРН є оціночною категорією (питання знаходиться у компетенції суду). Значної уваги в КК Франції надано ознакам правомірності необхідної оборони, помітна роль судової практики, порушується питання захисту власності. Захист буде правомірним при дотриманні низки умов: він допускається тільки при посяганні на власність, яке вже розпочалося, і не допускається при загрозі такого посягання; посягання, що розпочалося, повинно бути злочином або проступком; при захисті власності не допускається спричинення смерті нападнику; захист повинен бути «суворо необхідним» (при можливості особа зобов'язана звернутись до правоохоронних органів). Серед особливостей кримінального законодавства Великобританії є надання права особі, яка захищається, першій нанести удар для запобігання нападу. Аналізуючи законодавство США, можна зробити висновок, що у кримінальному праві США передбачений більший перелік привілейованих випадків, під час яких особа має право наносити тяжку шкоду здоров'ю нападаючого, застосовуючи при цьому смертельну фізичну силу. Це можна зробити під час вчинення таких злочинів, як викрадення людини, зґвалтування, пограбування, захисту житла від берглері та захисту нерухомого майна від підпалу.

7. Узагальнюючи позитивний досвід деяких зарубіжних країн стосовно прав на необхідну оборону, можна сформулювати наступні пропозиції щодо змін до норм КК України: об'єктом захисту при необхідній обороні потрібно розглядати «життя і здоров'я, права і свободи громадян, власність» і лише потім «суспільні інтереси», викресливши при цьому «інтереси держави»; особливу увагу приділити

питанню захисту власності при необхідній обороні; надати право на захист не тільки від самого суспільно небезпечного посягання, але й від загрози такого посягання; розширити коло прав особи на застосування зброї чи нанесення тяжкої чи смертельної шкоди нападникові при викраденні або зґвалтуванні; при перевищенні меж необхідної оборони в першу чергу надавати оцінку «оборонним діям», а не завданню шкоди нападникові тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Ісламов І. О., Тунтула О. С. Інноваційне розуміння сутності необхідної оборони та переліку інших загально правових обставин, що виключають антисоціальність діяння. *Журнал східноєвропейського права*. Міжнар. наук.-метрич. бази : Index Copernicus International, HeinOnline. 2019. № 70. С. 208-215. http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2019/12/tuntula_islamov_70.pdf.

2. Ісламов І. О. Інститут необхідної оборони за законодавством України і США: порівняльно правовий аналіз. *Пошук рішень з актуальних проблем сучасної правової науки*: матеріали всеукр. наук.-практ. конференції V юридичні могилянські читання (Миколаїв, 19 квіт. 2019 р.). Миколаїв, ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. С. 94-97.

3. Ісламов І. О. Проблемні питання щодо кваліфікації дій, вчинених в стані необхідної оборони. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матеріали наук.-практ. конф. Могилянські читання – 2019 (Миколаїв, 14 лист. 2019 р.). Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. С. 61-64.

АНОТАЦІЇ

Ісламов І. О. Необхідна оборона: кримінально-правові аспекти. – Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 081 «Право» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2020.

Магістерську роботу присвячено дослідженню інституту необхідної

оборони. Визначений зміст інституту необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння. Встановлено умови правомірності необхідної оборони. З'ясовано відмінності необхідної оборони від уявної оборони та крайньої необхідності. У роботі висвітлені ознаки перевищення меж необхідної оборони та досліджені проблемні питання щодо кваліфікації дій, вчинених при ексцесі необхідної оборони. Проведений аналіз правового регулювання інституту необхідної оборони в зарубіжних країнах. На підставі аналізу матеріалу дипломної роботи сформульовано пропозиції щодо змін до норм кримінального права України стосовно інституту необхідної оборони.

Ключові слова: право на захист, необхідна оборона, права та інтереси, умови правомірності, перевищення меж (ексцес) необхідної оборони, судова практика, особливості кваліфікації (проблеми кваліфікації), удосконалення норм.

Islamov I. O. Necessary defense: criminal and legal aspects. - Work on obtaining an educational master's degree in specialty 081 «Law» - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2020.

The master's thesis is devoted to the research of the institute of necessary defense. The content of the institute of necessary defense was determined as a circumstance that excludes crime of action. The conditions for the legitimacy of the necessary defense were established. The differences between necessary defense and imaginary defense, an urgent need are identified. Illuminated the signs of exceeding the limits of necessary defense and explores the problematic issues regarding the qualification of actions taken in the excess of necessary defense. The analysis of the legal regulation of the institute of necessary defense in foreign countries is carried out. On the basis of the analysis of the diploma work material, proposals on changes to the criminal law norms of Ukraine regarding the institute of necessary defense are formulated.

Keywords: right to defense, necessary defense, rights and interests, conditions of lawfulness, exceeding the limits (excess) of necessary defense, judicial practice, peculiarities of qualification (problems of qualification), improvement of norms.